

Література

1. Кулик В.Н. Российские женщины в 1917 г. // Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. – М., 1997. – С. 84.
2. Про М.Бочкарьову: Дроков С.В. Организатор женского батальона смерти // Вопросы истории. – 1993. – №7. – С. 164–169.
3. Щербинин П.П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XX в. – Тамбов, 2004. – С. 438.
4. Киевская мысль. – 1917. – 10 июня.
5. Нова рада. – 1917. – 19 липня
6. Киевская мысль. – 1917. – 19 августа.
7. Южный край. – 1917. – 7 июня.
8. Щербинин П.П. Назв. праця. – С. 439.
9. Последние новости. – 1917. – 29 июня.
10. Волынь. – 1917. – 20 июля.
11. Волынь. – 1917. – 18 июля.
12. Волынь. – 1917. – 13 июля.
13. Киевская мысль. – 1917. – 14 июля.
14. Последние новости. – 1917. – 21 июля.
15. Киевская мысль. – 1917. – 4 августа.
16. Сенин А.С. Женские батальоны и военные команды в 1917 г. // Вопросы истории. – 1989 – №10. – С. 179.
17. Киевская мысль. – 1917. – 6 октября.
18. Волынь. – 1917. – 25 августа
19. Щербинин П.П. Назв. праця. – С. 443.

В.Г.Москаленко

Формування основ загального виборчого права в УРСР: політико-правовий аспект (20–30-і рр. XX ст.)

Визначальним вектором сучасних цивілізаційних процесів, що відбуваються практично в усіх розвинених країнах світу, є своєрідний "гуманістичний поворот" у спрямуванні суспільно організаційних перетворень до забезпечення та гарантування прав і свобод людини й громадянина. Ця стратегічна мета, як показує досвід найбільш прогресивних на сьогодні демократій, може бути досягнена лише за умови масової активізації політичної та правової свідомості, оскільки (в іншому разі) унеможливується реалізація пріоритету суб'єктивних прав над державницькими інтересами. У свою чергу, така активізація найефективніше онтологічно спричиняється шляхом розбудови інститутів громадянського суспільства – системи суспільних відносин, де юридично самостійні індивіди та орга-

нізації, що ними законно створюються, пов'язані між собою спільними політичними, культурними та іншими інтересами і мають можливість вільно, а не за регламентацією державної влади діяти відповідно до даних інтересів та за власним розсудом, однак не порушуючи при цьому законних інтересів інших осіб і суспільства в цілому.

Можна також твердити, що вказана залежність є двобічною. З одного боку – розбудова самостійного громадянського суспільства створює можливість та стимулює реалізацію людських прав і свобод, а з іншого – навпаки, найважливішою умовою формування громадянського суспільства та демократичної правової держави є надійний захист прав і свобод людини, тобто реальне виконання обов'язку держави щодо громадян. Одним з актуальних завдань законодавства є визначення змісту та обсягу прав громадян, основ та принципів виборчого права. Процес становлення в Україні громадянського суспільства на демократичних засадах безпосередньо пов'язаний з удосконаленням виборчого законодавства.

В умовах відсутності чіткої стратегії державотворення та правотворення, жорсткої конкуренції владних структур у ході виборчих кампаній на загальнодержавному рівні зростає необхідність у глибоких наукових дослідженнях з історії становлення загального виборчого права.

Дослідження процесу становлення інституту виборності в УРСР становить значний науковий пізнавальний та суспільно-політичний інтерес. Він зумовлений насамперед важливою роллю, яку зіграли і відіграють зараз вибори у суспільно-політичному житті українського народу, його боротьбі за становлення демократичного суспільства.

Ефективній організації виборів на сучасному етапі сприяють теоретичні дослідження науковців з історії становлення виборчого права на теренах України. У правовій та історичній науці з проблеми, що досліджується, дуже мало відповідних робіт, а ті з них, які видані, розглядають лише окремі аспекти виборів, до того ж не позбавлені ідеологічного забарвлення минулих років [1].

Виходячи з того, що радянське виборче право залежало від реалізації на практиці більшовицької моделі соціалізму, предметом дослідження обрано науковий аналіз процесів та явищ історичного значення, пов'язаних із становленням основ загального виборчого права в УРСР 20–30-х рр. ХХ ст.

Об'єктом дослідження є архівні та опубліковані матеріали вищих органів влади і управління УСРР, УРСР, СРСР, постанови партійних комітетів різних рівнів.

Чільне місце в виборчому законодавстві посідає загальне (активне) виборче право.

Це конституційне право є одним з дієвих засобів реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами – права вільно обирати представників до органів влади. Здійснення загального виборчого права перебуває в самій основі виборчого процесу, без його втілення в реальну практику не можна вести мову про дійсно демократичні вибори.

Можна констатувати, що виборча система УСРР, яка формувалася на початку 20-х рр. XX ст., на законодавчому рівні була позбавлена елементів демократії. Однією з характерних ознак радянської виборчої системи до сер. 30-х рр. XX ст. було запровадження виборів на принципах нерівного, непрямого права при відкритому голосуванні, а також незагальність виборів, тобто діяв принцип нерівноправності громадян.

Однією з характерних ознак радянської виборчої системи до сер. 30-х рр. XX ст. було запровадження виборів на принципах нерівного, непрямого виборчого права при відкритому голосуванні.

Радянська виборча система не забезпечувала громадянам країни правової рівності. Законодавчими актами окремі категорії населення (червоноармійці, робітники) наділялися привілеями, а інші соціальні групи обмежувалися в свободах і правах.

Така практика "радянського будівництва" базувалася на основних ідеях більшовизму. Причини дискримінації селянства у конституційних нормах представництва при виборі до органів "робітничо-селянської" влади ґрунтувалися на ідеї нерівності робітників і селян. Більшовики пояснювали, що рівності між робітниками і селянами не може бути, поки селяни одночасно будуть і трудівниками і власниками, які продають на ринку продукти своєї праці як товари. Тобто селяни були політично небезпечні для комуністів, поки залишалися "дрібною буржуазією". Вони не піддавалися знищенню, як буржуазія, внаслідок своєї численності, а тому їх треба було нейтралізувати включенням у нову політичну систему, але не на рівних з пролетарськими верствами населення засадах.

Нерівне виборче право насаджувалося більшовиками в УСРР починаючи з перших місяців 1919 р. Щоб не допустити до влади "союзників" – українських лівих есерів, за якими йшло селянство, більшовики застосували норми представництва громадян, що були цілковитим беззаконням. На засіданні ВУЦВУ УСРР 14 березня 1919 р. його члени від партії українських лівих есерів вимагали, щоб норми представництва громадян були закріплені у Конституції. Нарком юстиції УСРР О.І.Хмельницький зауважив, що краще буде, коли останні визначатиме ВУЦКУ рад УСРР,

"враховуючи всі обставини, справи політичні і всілякі інші" [2, с. 6]. Конституція УСРР 1919 р. питання про норми представництва громадян передала до відома ВУЦВК рад УСРР [3, с. 84, 116]. Але фактично норми представництва громадян не дотримувалися.

У Харкові навесні 1920 р. було введено дві норми представництва для міських жителів. Робітники і червоноармійці обирали одного депутата від 50 виборців, а службовці – від 200. До Єлисаветградської міськради всі виборці обиралися за модулем 1:200 [4, с. 2–3, а. 18].

Законодавчими актами 20-х рр. партійно-державний апарат намагається уніфікувати норми представництва громадян у період виборів до міських рад. В УСРР 20 квітня 1921 р. законодавчо було закріплено дві норми представництва для міст від фабрично-заводських робітників, червоноармійців та їх дружин, членів профспілок – по 1 депутату від 100 виборців, для службовців державних установ – від 300 виборців [5].

У Вінниці (листопад 1923 р.) на виборах до міськради представництво становило: один депутат від 40 робітників і 120 службовців, у 1924 р. – відповідно від 50 і 150 громадян [6, А-3, 4].

У 1926–1927 рр. в УСРР фабрично-заводські робітники обрали до міськради одного депутата від 100 виборців, інші категорії робітників – від 200, а для інших трудящих – від 300 [7].

У пер. пол. 30-х рр. представництво від соціальних груп, що мали виборче право, продовжувало бути нерівним. Про це документально свідчать "Інструкції про вибори до Рад", прийняті у 1930 і 1934 рр., у яких явно простежується п'ятикратне переважання робітничого класу над селянством [8, с. 46; 22].

Виникає слушне запитання: яке соціально-психологічне, ідеологічне, політичне підґрунтя такої нерівності? Думаємо, що витoki цього явища, перш за все, необхідно шукати в суті тоталітарної системи, яка революційним нетерпінням партапарату та його вождя народила форсовану індустріалізацію.

Процес індустріалізації супроводжувався кількісним зростанням робітничого класу. Бурхливе зростання промислових об'єктів, розвиток міст у 30-і рр. відбився не тільки на кількісному складі робітників, а й на місці, способі їх проживання та соціально-психологічному характері.

Випереджаючи загальне збільшення населення у чотири рази, кількість мешканців міст на території УСРР зросла між 1926 і 1939 роками вдвічі. Такою ж політичною була й участь етнічно українського населення в урбанізаційному бумі. Форсована індустріалізація викликала загальний

попит на робочу силу. Збудовані в УСРР підприємства притягували до себе місцеву робочу силу.

Український селянин залишав землю і змушений був шукати роботу у містах. У 1920 р. українці серед усього міського населення становили 32%, зосереджуючись переважно у невеликих містах. На поч. 1933 р. їх частка в загальній кількості мешканців міст вже досягла, а в деяких і перевищила 50%. Зрозуміло, що зростала також частка українців серед пролетарів. У 1926 р. кількість робітників-українців становила тільки 6%, а у 1939 р. майже 30% усіх українців, що входили до складу робітничого класу [9, с. 121–122].

Великий вплив у міста сільських жителів надзвичайно ускладнював їхні побутові умови. Нерідко відірвані від своїх родин нові городяни змушені були роками жити в переповнених гуртожитках. Умови проживання та праці, звичайно, формували у них нові соціально-психологічні якості. Адже особистість є специфічним вузлом, у якому перехрещуються різноманітні суспільні зв'язки і стосунки. Життя робітників-українців розгорталось у неповторну біографію, а життєвий шлях їх поставав як власна доля. Однак, незважаючи на індивідуальність життєвого шляху кожного робітника, у них є багато спільного, подібного. Це зрозуміло, адже життя кожного робітника проходить у численних колективах підприємств, а життєдіяльність кожного з них формує низку рис (згуртованість, колективізм тощо), які є спільними, характерними для всіх членів цієї соціальної групи.

Формуючи власний світ настроїв, емоцій, переживань, аналізуючи свої вчинки з погляду оцінки життєвого досвіду, робітники водночас перебували у складному силовому полі зовнішніх чинників, які формуються і функціонують поза їх волею. Разом з тим людина не є механічним продуктом обставин. Вона сама творить світ, хоча, певна річ, масштаби зворотного впливу кожної окремої людини обмежені її можливостями, фізичними і психологічними здібностями. Наслідки такої взаємодії особистості і соціального оточення визначаються масштабністю її соціальних потенцій, здатністю осмислити свою роль у різноманітних взаємодіях різних людей, їхніх часом суперечливих прагнень і сподівань. Певна річ, спосіб життя робітників зумовлювався і лімітувався матеріальними можливостями, умовами культурного розвитку і дозвілля, рівнем правового забезпечення життєдіяльності.

Соціальний рівень нівелювався тоталітарною системою і характеризувався невисокими показниками життя робітників (та й інших соціальних груп), орієнтацією на низький і середній рівень потреб, запровадженням принципів "зрівнялівки". Прикутість робітників до місця праці і проживання

надавала існуючому режиму можливість тотального соціального контролю над ними.

Крім контролю, посередництвом партапарату в середовищі пролетаріату насаджувалася вкрай політизована більшовицька ідеологія, при цьому абсолютно всі сфери життя, аж до побуту, мистецтва, культури ідеологізувалися. Ідеологія носила відверто офіційний характер, а усі її прояви жорстко регламентувалися й контролювалися партійно-державним апаратом. Пролетаріат внаслідок вищезгаданих причин сприймав і водночас був носієм ідеології більшовиків. А це, у свою чергу, давало можливість партійно-державному апарату використовувати робітничий клас для здійснення своїх політичних цілей.

На соціально-психологічному рівні діючий режим апелював до низької політичної культури пролетарів, використовуючи у своїх інтересах такі позитивні риси суспільної свідомості, як ентузіазм, патріотизм тощо. Гасла про авангардну, провідну роль пролетаріату в досліджуваній період залишилися лише гучними словами, що розбещували свідомість робітничого класу. Абсолютизація класового підходу до усіх явищ і процесів життя дозволяла загравати з масами трудящих, спекулювати на їхніх революційних прагненнях і стала зручним інструментом для утвердження тоталітарної системи. Ось чому під час виборів до органів влади партійно-державний апарат давав перевагу робітничому класу.

Дещо іншим було ставлення до селянства. Прагнучи до ліквідації приватної власності, партійно-державний апарат перебував у конфронтації з селянами – класом, існування якого базувалося на цій формі власності. Мільйони дрібних товаровиробників могли знайти місце у створюваній державі тільки після відмови від власного господарства. Та чекати добровільної згоди на такі вчинки навіть від пролетаризованих верств села навряд чи доводилося. Розуміючи це, партапарат робив усе можливе, щоб відштовхнути селянство від політичного життя. Звідси і перевага робітничого класу над селянством у нормах представництва під час виборів до органів влади.

Аналогічні процеси відбувалися і в національних районах. Національні райони в Україні переважно були сільськими, тому в ході виборчих кампаній представництво в них регулювалося "Положенням про вибори" і було відповідно 1 кандидат в депутати від 100 громадян, що в 5 разів менше, ніж у містах. Такий стан не давав можливості представникам національних меншин бути рівноцінно представленими в органах влади порівняно з міськими робітниками. Хоча на республіканські форуми для демонстрації демократії відносно національних меншин, порушуючи

Конституцію УСРР, Президія ВУЦВК дозволяла національним районам обирати більшу кількість депутатів, ніж передбачалося законодавством.

Так, представникам національних меншин на XII Всеукраїнському з'їзді Рад (1931) Президія ВУЦВК зробила виключення із законодавства і надала право кожному з національних районів обирати одного делегата на з'їзд (хоча представництво від різних груп районів розподілялося так: один делегат від 180 районів, 2 – від 112, 3 – від 40 районів і т.д.).

Серед делегатів XI Всеукраїнського з'їзду Рад (1929) українці склали 64,6%, а 35,4% делегатів репрезентували національні меншини. На наступних з'їздах Рад збільшується відсоток росіян і зменшується частка представників інших національних меншин.

Очевидно, це було пов'язано з втіленням у національній політиці поглядів Й.Сталіна і його оточення відносно національних меншин. В умовах посилення тоталітарного режиму процес створення науково-обґрунтованої національної політики зазнав деформації. Проникнення у національні проблеми антинаукових авторитарних методів призвело до серйозних викривлень політики щодо національних меншин. Це підтверджується тим, що в пер. пол. 30-х рр., в основному, стабілізувався склад національних районів, кількість же селищних і сільських рад зазнала суттєвих змін, переважно в бік скорочення.

Вочевидь, радянська виборча система не забезпечувала населення країни, в тому числі і УСРР, рівністю у своїх правах. Це призводило до наділення окремих категорій громадян різноманітним обсягом прав і свобод, створенням привілеїв для робітничого класу за рахунок виключення з суспільного життя інших соціальних груп. Цьому сприяли багатоступеневі вибори, які проводилися в УСРР в пер. пол. 30-х рр.

Загальновідомо, що залежно від виборчої системи обрання може здійснюватися за прямим виборчим правом, коли виборці обирають депутата безпосередньо, без будь-яких проміжних щабелів, або непрямыми, дво- і більше ступеневими.

В УСРР прямими були лише вибори в сільські, селищні та міські ради, делегати ж усіх інших рівнів обиралися на відповідних з'їздах рад на основі принципів представництва і делегування. У разі багатоступеневих виборів виборці не мали безпосереднього впливу на результати виборів, оскільки на наступних ступенях виборчої кампанії до відбору кандидатів допускаються обрані виборцями представники – "виборщики", результати голосування яких є вирішальними. У разі триступеневих виборів, що діяли згідно з Конституцією УСРР 1929 р., на районних з'їздах рад обирали делегатів на обласні з'їзди, а останні – на з'їзд рад УСРР, на якому

обирався Центральний Виконавчий Комітет. У 30-і рр. непрямі вибори використовувалися для обрання того якісного складу депутатів, який би задовольняв діючий партійно-державний апарат.

Триступеневі вибори УСРР слушно можна розцінювати як недемократичні, оскільки вони надавали можливість використовувати голоси (волю) виборців, слугувати своєрідним ситом їхніх уподобань. Крім того, багатоступеневість дозволяла партійному апарату проводити вибори цілеспрямовано, оскільки до числа тих, хто обирав, потрапляли громадяни не випадкові, а відібрані за партійною приналежністю та соціальними ознаками, що наглядно підтверджують архівні документи партійних органів.

Але й прямі вибори до місцевих органів влади в умовах тоталітарного режиму не гарантували демократичність виборів. Для досягнення своєї мети партійний апарат використовував відкритий спосіб голосування.

На поч. 20-х рр. Положенням ВЦВК передбачалося, що спосіб голосування визначали громадяни, які мали право голосу, на виборчих зборах: закриті (поданням записок) або відкрите (підняттям рук). Хоча практично повсюди вибори проводилися відкритим голосуванням. На кін. 20-х рр. законодавчо було закріплено і утвердилося на практиці відкрите голосування як єдина форма прийняття рішень на виборчих зборах.

Взагалі можна вважати, що фактично виборів не було. Кандидати в депутати, що висувалися партапаратом, завжди отримували більшість голосів в умовах відкритого голосування. Адже для голосування пропонувалася лише одна кандидатура, як правило, члена партії або комсомолу. І безумовно, голосування проти розцінювалося партапаратом як протистояння радянській владі. Для того щоб не потрапити до розряду "ворогів народу", що мало собою тяжкі наслідки, присутні на виборчих зборах підтримували запропоновану кандидатуру, голосуючи "за".

Перевага робітничого класу забезпечувалася також проведенням виборів за виробничим принципом.

Історія становлення інституту виборів представницьких органів на теренах УСРР знає приклади територіальних, національно-територіальних та виробничих виборчих одиниць. У 20 – пер. пол. 30-х рр. у практиці державного будівництва було встановлено дві системи представництва: виробнича (для міського населення) і територіальна (для селянства).

Виробничий принцип, уведений ще в роки громадянської війни, мав чітку класову орієнтацію. Згідно з Конституцією 1929 р. і законодавчими актами вибори до рад проходили на підприємствах. Виборчими одиницями виступали трудові колективи і їх об'єднання, де громадяни повністю залежали від свого безпосереднього керівника і змушені були

голосувати підняттям рук за рекомендований їм склад майбутніх депутатів.

Природно, що політико-психологічний тиск був не єдиною причиною одностайного голосування. Вважаємо, що основною причиною було панування тоталітарної системи, котра за своєю природою була спрямована на тотальне вирівнювання умов, форм і способів життєдіяльності людей, що не могло не позначитися на особистісному потенціалі суспільства, спричинивши його кризу. Вона виявилась у неадекватності об'єктивних суспільних потреб, насамперед у необхідності докорінних змін соціального життєустрою громадян і суб'єктивного чинника – готовності людей реалізувати ці потреби. На перший погляд, здавалось, повинно бути навпаки так як твердила офіційна ідеологія. Набуття суспільством соціальної однорідності на ґрунті суспільної власності повинне забезпечити постійний суспільний, а отже, і особистісний поступ, вирівнювання умов життя має спричинити і забезпечити всебічний розвиток особисто кожного.

Реально ж у житті закономірності соціального процесу виявилися іншими. Адміністративне нівелювання умов життя, нехтування голосом і думками, настроєм і цілеспрямованістю людини спричинили спад її життєвої активності, а з ним і життєздатності суспільства. Безумовно, що таке нівелювання суперечить і самій людській природі, яка прагне різноманітності і різнобарвності. Гіпертрофічна патеріалістська діяльність партійно-державного апарату як своєрідних і безсмертних батька-матері претендувала на постійну опіку над особистістю. Однак не завжди існуюча система реально наділяла народ "батьківською турботою", а надолужувала нестачу останньої репресіями, економічним і політичним тиском, пропагандистськими заходами, які у свою чергу впливали на психологічний стан громадян. Усе це, сумарно впливаючи на громадян, викликало споживацьку схильність чималої кількості людей, для яких мінімальні соціальні гарантії стали важливішими за власне життєтворення, особисту суверенність. Було б неправильно звинуватити цих людей у такій позиції. Як відомо, жити у суспільстві і водночас бути вільним від нього неможливо. Обставини такою ж мірою творять людей, якою громадяни творять їх.

Створюючи систему влади, партійно-державний апарат прагнув усіма засобами зменшити потенційну загрозу, яку несли депутати, що обиралися з середовища селян. Розмежування села за майновою ознакою і надання штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад, використання виробничого принципу – все це допомагало партійному апарату тримати політичну ситуацію під контролем.

Література

1. Гонтар А.В. Городские Советы Украины: История становления и развития. – К.; О.: Вища школа, 1990 г. – 204 с.; Гусев К.В., Дробижев В.З. Рабочий класс в управлении государством (1926–1937 гг.). – М., 1968. – 100 с.; Давидюк А.Т. Политическая активность рабочего класса. – Львов. 1986. – 157 с.; Ким А.И. Советское избирательное право. – М., 1965. – 608 с.; Кукушкин Ю.С. Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921–1932 гг.). – М.: МГУ, 1968. – 294 с.; Лепёшкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921–1936 гг.). – М., 1957. – 411 с.; Олейник Н.Н. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов 1921–1925. – Х.: Вища школа, 1989. – С. 25–49; Смирнова В.В. Зарождение советского избирательного права (1917–1925 гг.). – М., 1973. – 235 с.; Рудик П.Л. История советского избирательного права (1917–1936 гг.). – М., 1991. – 426 с. та інші.
2. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 6.
3. История Советской Конституции: Сб. док. 1917–1957. – М.: Изд-во АН СССР, 1957; Конституція УСРР. – Х., 1920.
4. Власть Советов. Орган ЦИК РСФСР. – 1921. – №2. – С. 2–3; Державний архів Кіровоградської області, ф. Р-347, оп. 1, спр. 7, арк. 18.
5. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР, 1921. – №7. – С. 90.
6. Державний архів Вінницької області, ф. 1, оп. 1, спр. 596, арк. 3–4.
7. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УСРР, 1926. – №79. – С. 47; Пролетар: Орган ЦК КП(б)У та Всеукраїнської Ради профспілок, 1929. – 28 лютого.
8. Інструкція про вибори до Рад та на з'їзді Рад УСРР. – Х.: Держвидав "Пролетар", 1930. – 46; Інструкція о выборах в Советы и на съезды Советов УССР. – Днепрпетровск, 1934. – С. 22.
9. Орест Субтельний. Україна. Історія // Український історичний журнал. – 1991. – №11. – С. 121–122.

А.О.Гомоляко

З історії археологічних досліджень В.Ю.Данилевича на Слобожанщині

Останнє десятиріччя ХХ – перше десятиріччя ХХІ ст. стали часом справжнього розквіту історичної біографістики в Україні. До наукового обігу активно повертаються імена яскравих представників української науки минулого, професійна діяльність і творча спадщина яких за радянських часів або замовчувалась, або розглядалася під кутом ідеологічних стереотипів. До яскравого сузір'я представників української історичної науки кін. ХІХ – пер. пол. ХХ ст. належить і В.Ю.Данилевич, місце якого в